

MIROSLAW RUCKI (WSD TChr, Poznań)

MICHAEL ABDALLA (UAM, Poznań)

EUCHARYSTYCZNA OBECNOŚĆ CHRYSYTA — ŚWIADECTWA PIERWSZYCH WIEKÓW

Musze bar Kifa († 903 r.), asyryjski biskup Kościoła Syriacko-Ortodoksyjnego Patriarchatu Antiochii, w swojej pracy wyjaśniającej znaczenie liturgii eucharystycznej¹ podaje sześć synonimów, jakimi nazywane jest jej sprawowanie w języku syriackim, który jest dialektem języka aramejskiego:

- ܥܘܪܘܢܐ – „zgromadzenie”, ponieważ gromadzi w jedno w Bogu to, co w nas jest nieuporządkowane;
- ܥܘܚܪܐܘܬܐ – „komunia”, ponieważ łączymy się wszyscy w Ciele Chrystusa i stajemy się z Nim jednym ciałem (J 6,56; 1 Kor 6,15);
- ܕܘܚܪܐ – „dojście, zbliżenie”, ponieważ zbliża i jednoczy tych, którzy są daleko, z tymi, którzy są blisko, oraz niebo z ziemią;
- ܥܘܪܘܢܐ – „ofiara”, ponieważ Jezus został złożony w ofierze za nasze grzechy;
- ܥܘܚܪܐ – „tajemnica”, ponieważ Chrystus sprawował ją w tajemnicy, na osobności z uczniami, i objawił im tajemnicę swojej męki;
- ܥܘܚܪܐܘܬܐ ܕܥܘܚܪܐܘܬܐ – „doskonałość doskonałości”, ponieważ bez Eucharystii żadne misterium (sakrament) chrześcijaństwa nie może być spełnione.

Zwierzchnik Asyryjskiego Kościoła Wschodu, późniejszy patriarcha, Jeszujab IV († 1026 r.), w swojej pracy na temat Eucharystii² konsekwentnie nazywa konsekrowane dary *Pagra* (ܦܘܕܪܐ) i *Dema* (ܕܡܐ) – „Ciało” i „Krew”. Używa również nazw *Gemurta* (ܕܥܘܚܪܐܘܬܐ) i *Qudasza* (ܕܩܘܕܫܐ) oraz *Qurbana* (ܩܘܪܒܢܐ), które

¹ Syriacki tekst z angielskim tłumaczeniem został opublikowany przez brytyjskie towarzystwo *Text and Translation Society* w 1913 r.: R.H. CONNOLLY, H.W. CODRINGTON, *Two Commentaries on the Jacobite Liturgy*, London 1913.

² Dzieło to w tłumaczeniu angielskim wraz z tekstem oryginalnym zostało opublikowane przez Unnika (W.C. VAN UNNIK, *Nestorian Questions on the Administration of the Eucharist*, by Isho'yab IV, Haarlem 1937). Zamieszczony w publikacji tekst jest reprodukcją faksymile rękopisu *Codex-Mingana Syriacus*, napisanego wschodnią czcionką (Maḡnhāyā), którą zachowujemy, podając oryginalne pisownie wyrazów występujących w tym dziele.

³ Wyraz ten oznacza „ciało” zarówno żywe, jak i obumarłe; W. JENNINGS, *Lexicon to the Syriac New Testament (Peshitta)*, Oxford 1926, s. 170.

⁴ Czasownik ܥܘܚܪܐ oznacza „uczynić doskonałym, wypełnić” (W. JENNINGS, *Lexicon*, s. 48) i jest używane w liturgii na określenie działania Ducha Świętego przemieniającego chleb i wino w Ciało i Krew Chrystusa. W znaczeniu „konsekrowana hostia” wyraz ten występuje również u Dionizego bar Salibi (C. BROCKELMANN, *Lexicon Syriacum*, Halis Saxonum 1928, s. 122), choć w Kościele Antiocheńskim

Unnik tłumacząc dzieło na angielski, pozostawia w brzmieniu syriackim, a także [święte] *Tajemnice* (ܐܘܢܝܩܐ)⁵ oddane przez Unnika jako *Mysteries*⁶. Wszystkie te wyrazy wskazują na dosłowne rozumienie realnej obecności Chrystusa w eucharystycznym Ciele przez autorów aramejskojęzycznych dziesięć wieków temu. Najbardziej starożytne znane teksty dotyczące Eucharystii potwierdzają, że takim było jej rozumienie od samego początku.

1. Łamanie chleba

Eucharystia od chwili jej ustanowienia stanowiła centrum życia chrześcijańskiego, o czym świadczą Dzieje Apostolskie (2,46). Użyty przez Łukasza Ewangelistę zwrot „łamiąc chleb” (hebr. ܐܬܝܠܚܝܩ ܠܚܝܒܐ, syr. ܩܘܫܝܐ ܩܘܫܝܐ)⁷ był w czasach apostoelskich z pewnością jedynym określeniem nazywającym sprawowanie liturgii eucharystycznej, ponieważ normalnie w czasie posiłku nie ma konieczności łamania chleba i Żydzi nie nazywali posiłków „łamaniem chleba”. W Ewangeliach, gdzie jest mowa o łamaniu chleba, dotyczy to wyłącznie faktu łamania (czyli podziału jednego kawałka na kilka) w celu rozdania czy to uczniom w czasie Wieczerzy (np. Mt 26,26), czy to tysiącom słuchaczy (np. Mt 14,9). Taki stan rzeczy wynika z faktu, iż chleb na Bliskim Wschodzie miał i nadal ma postać cienkiego i okrągłego placka, którego nie krajano nożem, lecz łamano rękoma⁸. Tam chleb uchodził i nadal uchodzi za pokarm (posiłek) podstawowy, jest symbolem wszelkiej żywności (por. Rdz 3,19), a wszystkie inne produkty, które jada się z chlebem, są do niego jedynie dodatkiem.

Każdy posiłek rozpoczyna się od łamania i dzielenia chleba. Tej czynności dokonuje zazwyczaj matka lub najstarszy członek rodziny. Podczas Ostatniej Wieczerzy ta rola przypadła Chrystusowi — jako mistrzowi. I dlatego też ze wszystkich posiłków opisanych w Ewangeliach tylko Ostatnia Wieczerza, jako posiłek pożegnalny, została nazwana „łamaniem chleba” — bo właśnie ta czynność miała centralne znaczenie.

(dialekt zachodni) wyraz ܩܘܫܝܐ był odnoszony raczej do godności biskupiej; J. PAYNE-SMITH, *A Compendious Syriac Dictionary*, Winona Lake 1998, s. 72. Bar Bahlul tłumaczy to słowo jako ܩܘܫܝܐ – „rozżarzona głównia węgla” (H. BAR BAHLUL, *Lexicon Syriacum*, R. Duval [red.], Parisiis 1901, s. 500), ale Sokoloff podaje również znaczenie „hostia”; M. SOKOLOFF, *A Syriac Lexicon*, Piscataway 2009, s. 240.

⁵ Wyraz ܐܘܢܝܩܐ, pochodzący od perskiego ܐܘܢܝܩܐ, oznacza „tajemnicę, misterium”; *a mystery*, W. JENNINGS, *Lexicon*, s. 29. Unnik podkreśla, że w pracy Isho'yahba IV ܐܘܢܝܩܐ oznacza nie „misteria” (czyli kultury orientalne), tylko Eucharystię; W.C. VAN UNNIK, *Nestorian Questions*, s. 189.

⁶ Np. W.C. VAN UNNIK, *Nestorian Questions*, s. 165–168.

⁷ Wyraz ܩܘܫܝܐ oznacza płaski bochenek chleba, szczególnie ten używany w liturgii jako hostia; J. PAYNE-SMITH, *Syriac Dictionary*, s. 460.

⁸ H. GAŚTOROWSKI, M. ABDALLA, *Chleb w Palestynie w czasach Chrystusa*, „Przegląd Piekarski i Cukierniczy” (1994), cz. I, nr 1, s. 15–16; cz. II, nr 2, s. 10–11.

Łamanie chleba absolutnie koniecznie musi nastąpić w czasie *Sederu* — Wieczery Paschalnej. Jest to czynność nazywana *jachac* יָחַץ, następująca zawsze po spożyciu pietruszki (כַּרְפֵּס), ale przed opowiadaniem o wyjściu z Egiptu (מִצְרָיִם)⁹. Niemniej jednak sama Wieczera Paschalna nie była nazywana „łamaniem chleba”, gdyż *jachac* nie stanowił jej głównego elementu.

Tymczasem Ostatnia Wieczera przeniosła akcent z opowiadania na spożycie Ciała i Krwi Jezusa – zamiast „pamiętki” (ureczywistnienia — hebr. זִיכָרוֹן)¹⁰ wyjścia z Egiptu liturgia Kościoła skupiła się na ureczywistnieniu zbawczej Męki Chrystusa i realnej Jego obecności w przemienionym winie i chlebie. Łamanie chleba jako najważniejsza czynność liturgiczna, wykonywana dokładnie zgodnie z poleceniem samego Jezusa Chrystusa, który łamał, rozdawał i nakazał „to czyścić”, stała się dla Apostołów synonimem sprawowania tejże „pamiętki”. Wyraźnie mówi o tym św. Paweł w 1 Kor 10,16 i 11,24. Z tego powodu można mieć pewność, że kiedy w *Dziejach Apostolskich* (20,7) Kościół zebrał się, by łamać chleb, to nie chodzi o zwykły posiłek, tylko o zgromadzenie eucharystyczne. Prawdopodobnie właśnie czynności liturgiczne zostały przerwane z powodu zaśnięcia i wypadnięcia człowieka przez okno, skoro autor podkreśla, że po rozwiązaniu problemu św. Paweł przełamał chleb i kontynuował mowę (20,11). Gdyby chodziło o przerwanie przemówienia w czasie zwykłego posiłku, taka wzmianka nie miałaby sensu.

Stary Testament nie używa określenia „łamanie chleba” (פָּרַס לַחֵם) na oznaczenie posiłków. W *Księdze Izajasza* 58,7 zwrot ten oznacza ogólnie dzielenie się z innymi, ale nie spożywanie wspólnych posiłków. Również w Talmudzie takie określenie pojawia się tylko raz i oznacza właśnie łamanie chleba w celu podzielenia go między dzieci (לִילְדִים לַחֵם לִיְלֵדִים), kiedy zasiedli jeść chleb (לֹאכֹל לַחֵם) (ישׁב)¹¹. W żadnym z 13 wystąpień określenia „łamanie chleba” w Nowym Testamencie nie można dokonać prostej zamiany go na słowo „posiłek”. Uściślenie, że „chleb łamano” po domach (Dz 2,46), świadczy o tym, że nie chodziło o zwykłe posiłki, tylko o nowe czynności liturgiczne: wyznawcy Jezusa nadal uczęszczali do świątyni i do synagog, jednak Eucharystię mogli sprawować tylko w prywatnych mieszkaniach.

Należy zwrócić uwagę, że św. Paweł, kiedy mówi o sprawowaniu Eucharystii, używa właśnie tego zwrotu: „Kielich błogosławieństwa, który błogosławimy, czy nie jest udziałem we Krwi Chrystusa? Chleb, który łamiemy, czyż nie jest udziałem w Ciele Chrystusa?” (1 Kor 10,15-16). Nie ma potrzeby udowadniania, że nie każdy chleb przełamany przez św. Pawła był dla niego udziałem w Ciele Chrystusa.

⁹ *Hagada*, Wiedeń 1927, s. 5.

¹⁰ Więcej uwagi temu zagadnieniu poświęcono w artykule MOR SEVERIUS MOSES, M. RUCKI, M. ABDALLA, *Eucharystyczna obecność Chrystusa w rozumieniu liturgicznym Kościoła Antiocheńskiego*, *LitS* 25 (2016), nr 1, s. 43–67.

¹¹ Fragment Gemary z traktatu *Taanit* przytacza w swoich rozważaniach B. Brown: cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/.../resource_1042392814.doc (12.09.2016).

2. Eucharystia w literaturze wczesnochrześcijańskiej

2.1. *Didache*

Prawdopodobnie najstarszym pozabiblijnym źródłem dotyczącym liturgii wczesnochrześcijańskiej jest dzieło znane jako *Didache* (gr. Διδαχή) lub *Nauka dwunastu apostołów*, które miało silny wpływ na cały Kościół i znajdowało powszechne uznanie¹². Datuje się je na ok. 85 r., choć niektórzy badacze nawet wskazywali 50 r.¹³ Obecnie przyjmuje się, że zostało spisane w pierwszej połowie II w. w Syrii z wykorzystaniem źródeł z I stulecia¹⁴. W dziele tym o Eucharystii jest mowa w dwóch krótkich rozdziałach (IX–X).

Na rzeczywiście przemianę chleba eucharystycznego w „świętość” wskazuje przytoczenie fragmentu Ewangelii. W wersecie IX,5 jest nakaz, by nie podawać Eucharystii osobom nieochrzczonym, a uzasadnieniem są słowa Jezusa: „Nie dawajcie psom tego, co święte” (Mt 7,6). Do rzeczy świętych zaliczano w judaizmie ofiary składane w świątyni, których absolutnie nie wolno było dawać na pożarcie psom¹⁵. Oznacza to, że autorzy *Didache* traktowali Eucharystię podobnie jak mięso złożone w ofierze — nie była już zwykłym chlebem ani „symbolem ofiary”, tylko samą ofiarą złożoną przez Chrystusa.

2.2. Klemensa Rzymskiego *List do Koryntian*

Św. Klemens nazywany Rzymskim († 101 r.) był papieżem, należał do tzw. „Ojców apostoelskich”. Przypisywano mu szereg dzieł, ale *List do Koryntian* jest jedynym jego autentycznym utworem, który zachował się do naszych czasów.

Niestety, w liście tym św. Klemens nie omawia Eucharystii jako takiej, choć niewykluczone, że do niej nawiązuje np. w słowach: „Zwróćmy nasze oczy na krew Chrystusa i rozważmy, jak bardzo jest ona droga Jego Ojcu: wylana za nasze zbawienie, przyniosła całemu światu łaskę nawrócenia” (7,4); oraz w innym miejscu: „W miłości Pan nas pociągnął do siebie, przez miłość, jaką miał dla nas, za nas z woli Boga dał krew swoją Pan nasz Jezus Chrystus i ciało swoje za ciało nasze i życie swoje za życie nasze” (49,6). Jednak ponieważ słowa te nie są bezpośrednio powiązane z Eucharystią, nie można wykluczyć innego ich znaczenia.

2.3. Ignacy Antiocheński

Wpływ św. Ignacego na chrześcijaństwo Wschodu jest widoczny choćby w tym, że każdy patriarcha Kościoła Antiocheńskiego przyjmuje imię „Ignacy”. W swoich

¹² *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Cambridge 1934, s. 9.

¹³ *Didache, czyli Nauka Dwunastu Apostołów*, tłum. J. Jankowski, Warszawa 1923, s. 6.

¹⁴ J.K. ELLIOT, *Extra-canonical early Christian literature*, w: J. BARTON, J. MUDDIMAN (wyd.), *The Oxford Bible Commentary*, New York 2001, s. 1308.

¹⁵ Więcej na temat ograniczeń, jakich „rzeczy świętych” nie można było dawać psom ani poganom, zob. artykuł M. RUCKI, *O jakich psach mówi Jezus w Mt 7,6?*, „Perspectiva” (2016), nr 1 (28), s. 210–224.

listach napisanych przed męczeńską śmiercią w 107 r. niejednokrotnie omawia zagadnienia związane z Eucharystią.

Dla św. Ignacego chleb eucharystyczny nie jest symbolem lub wspomnieniem, lecz jest „pokarmem nieśmiertelności, lekarstwem pozwalającym nam nie umierać” (Efez. 5,13; 22,2)¹⁶. Ignacy wyraża swoje pragnienie takimi słowami: „Chcę chleba Bożego, którym jest Ciało Jezusa Chrystusa z rodu Dawida, a jako napoju Krwi Jego, która jest miłością niezniszczalną” (Rzym. 4,1; 7,2n).

W tym kontekście św. Ignacy mówi o jedności: „Wszyscy więc biegnijcie, aby zjednoczyć się jakby w jedną świątynię Boga, jakby wokół jednego ołtarza, w jednym Jezusie Chrystusie, który wyszedł od Ojca jedynego, który był z Nim jedyny i do Niego powrócił” (Magn. 7).

O „przeciwnikach myśli Bożej” Ignacy pisze: „Powstrzymują się od modlitwy i Eucharystii, gdyż nie wierzą, że Eucharystia jest Ciałem Pana Naszego, Ciałem, które cierpiało za nasze grzechy, i które Ojciec w swej dobroci wskrzesił” (Smyrn. 7,1). Prawda o Eucharystii od samego początku budziła sprzeciw: duża część słuchaczy Jezusa nie chciała tej nauki przyjąć¹⁷. Nic dziwnego, że 80 lat później prawda ta nadal była kwestionowana, lecz św. Ignacy potwierdza, że od samego początku Eucharystia uobecnia śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa¹⁸.

2.4. Prace Justyna Męczennika

Justyn urodził się ok. 100 r. w miejscowości Flavia Neapolis (dzisiaj: Nablus) — na terenie Izraela zajętego przez Rzymian. W starożytności miasto to nosiło nazwę Sychem; przez jakiś czas mieszkał tu Abraham (Rdz 12,6) oraz Jakub (Rdz 33,18). Później, kiedy po wyjściu z Egiptu Izraelici osiedlili się w swoim kraju, Sychem został wyznaczony jako miasto schronienia dla nieumyślnego zabójcy (Joz 21,21). Zamieszkałe głównie przez Samarytan, w I w. po Chr., w czasie powstania przeciwko Rzymianom (66–70), miasto zostało zrównane z ziemią i dopiero po kilku latach odbudowane i na nowo zasiedlone przez ludność pogańską. Justyn uważał siebie za Samarytanina. W młodości dużo podróżował, studiując myśl Platona, Arystotelesa, Pitagorasa, Epikura oraz stoicyzm. Nawrócenie Justyna nastąpiło po spotkaniu z nieznanym mędrcem i przekonaniu się, że Pismo Święte jest wiarygodnym źródłem wiedzy o Bogu działającym na świecie (*Dialog z Żydem Tryfonem*, 7). Chrzest przyjął w wieku 33 lat. Hirschberg wykazuje, że w swoich pracach Justyn korzysta z dzieł pozabiblijnych, pochodzących z kerygmatycznej tradycji apostoelskiej (żydowskiej)¹⁹.

¹⁶ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, Kraków 1987, s. 73.

¹⁷ I. PAWLAK, *Wiara w Eucharystię i przez Eucharystię*, LitS 18 (2012), nr 2, s. 331–341.

¹⁸ D. KWIATKOWSKI, *Paschalny wymiar obrzędu Mandatum podczas Mszy Wieczery Pańskiej Wielkiego Czwartku*, LitS 18 (2012), nr 2, s. 343–355.

¹⁹ P. HIRSCHBERG, *Fragments of Jewish Christian Literature Quoted in Some Greek and Latin Fathers*, w: O. SKARSAUNE, R. HVALVIK (wyd.), *Jewish Believers in Jesus*, Peabody 2007, s. 325–378.

Dla Justyna Eucharystia stanowiła Ciało i Krew Chrystusa, w którą były realnie przemienione pokarmy: „jak niegdyś Zbawiciel nasz Jezus Chrystus, wcielony Logos Boży, przybrał swą mocą dla naszego zbawienia ciało i krew, tak teraz znów tenże Logos, zesłany na skutek naszej modlitwy, przemienia — po odprawionym przez nas dziękczynieniu — pokarm odżywiający nasze ciało i naszą krew w Ciało i Krew samego wcielonego Jezusa” (*I. Apologia*, 66). Chwila przemiany niejednokrotnie zostaje podkreślona w starożytnych anaforach (więcej szczegółów w pkt. 3.1).

Nabożeństwa eucharystyczne opisywane przez Justyna odbywały się w niedzielę, ponieważ upamiętniały fakt zmartwychwstania Jezusa Chrystusa i uobecniały Jego panowanie w Kościele i na ziemi. Mówiąc o Eucharystii, Justyn używa słowa „pamiątka” (*Dialog z Żydem Tryfonem*, 41) i stwierdza: „składamy Mu ofiarę, to jest Chleb Eucharystii, a także Kielich Eucharystii”. Dalej mówi, że chleb i kielich w Eucharystii są ofiarami, „które Jezus Chrystus nakazał nam składać” (117). W tym samym rozdziale wyjaśnia: „Takiego bowiem składania ofiar podjęli się jedynie chrześcijanie i w pamiętce dokonującej się poprzez składanie pokarmu stałego i płynnego uobecniają mękę Syna Bożego”.

Justyn zatem traktował „pamiątkę” jako uobecnienie, a spożywany chleb i wino jako realne Ciało i Krew Chrystusa.

2.5. Ireneusz z Lyonu

Ireneusz († 202 r.) pochodził z Małej Azji, był biskupem Lyonu i Vienne. Pisał w języku greckim. W pracy *Przeciw herezjom* omawia kwestie ofiar, których Bóg nie potrzebuje dla siebie, ponieważ Mu niczego nie brakuje. Ofiara Jezusa była potrzebna ludziom i o niej Ireneusz pisze: „Podobnie i kielich, który pochodzi z tego samego stworzenia jak i my, uznał za swoją Krew i pouczył, że stanowi ona ofiarę Nowego Przymierza, którą Kościół przejmując od Apostołów, ofiaruje na całym świecie Bogu”²⁰. W tej ofierze następuje rzeczywista przemiana chleba w Ciało i wi-
na w Krew Chrystusa: „Bowiemy chleb, który pochodzi z ziemi, przyjmując wezwanie Boga, już nie jest zwykłym chlebem, lecz Eucharystią, składając się z dwóch czynników — ziemskiego i niebiańskiego”²¹.

Polemizując na temat zmartwychwstania ciał, św. Ireneusz posługuje się obrazem Eucharystii: „Kielich został zmieszany i chleb wyrobiony, przyjmują słowo Boże i stają się Eucharystią Krwi i Ciała Pańskiego, z których ubogaca się i wzrasta ciało nasze”²².

²⁰ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 242.

²¹ *Tamże*, s. 248.

²² *Tamże*, s. 376.

2.6. Tradycja Apostolska Hipolita

Hipolitowi Rzymskiemu przypisywane jest dzieło spisane na początku III w. znane jako *Tradycja Apostolska*. Najstarszym znanym odpisem jest łacińskie tłumaczenie dokonane w IV w. (rękopis z V w.), ale niektóre jego fragmenty mogły powstać już w II w.²³ Zostało ono zaakceptowane w Egipcie i Syrii, gdzie cieszyło się wielkim autorytetem i w znaczącym stopniu wpłynęło na liturgię Kościoła na Wschodzie²⁴.

W modlitwie dziękczynnej (4) pojawia się wezwanie, by Duch Święty zstąpił na ofiarowany chleb i wino. Zesłanie Ducha jest łączone tutaj z jednością wszystkich przystępujących do Eucharystii.

Hipolit nazywa Jezusa Chrystusa doskonałym Barankiem, Pasterzem i chlebem zstępującym z nieba (36), ewidentnie utożsamiając spożywaną Eucharystię z osobą Jezusa. Eucharystia nie jest symbolem, tylko realizacją (urealnieniem) symboli Starego Testamentu. Podając Komunię, biskup mówi: „Niebieski chleb w Chrystusie”, a przyjmujący odpowiadał: „Amen” (23).

W jednym z późniejszych dodatków (rękopisy łacińskie) pojawia się nawet zażalenie, by przyjmować Eucharystię zanim się cokolwiek innego zje, ponieważ przyjęcie Eucharystii z wiarą zneutralizuje nawet działanie spożytej później trucizny²⁵.

2.7. Orygenes

Większość dzieł Orygenes († 254 r.) została zniszczona po jego śmierci z powodu błędów dogmatycznych. Jednak jego dorobek jest nadal ceniony, a wzmianki o Eucharystii potwierdzają ciągłość i powszechność rozumienia jej jako wciąż trwającej realnej obecności Jezusa Chrystusa w Ciele, które wierni otrzymują do spożycia.

W jednym z dzieł Orygenes pisze: „Czy nie obawiasz się mieć udziału w Ciele Chrystusa przystępując do Jego Eucharystii?”²⁶. Dla niego bowiem „w pełni Ciało Słowa Bożego jest prawdziwym pokarmem”²⁷.

2.8. Cyprian

Pisarz łaciński św. Cyprian († 258 r.) był biskupem Kartaginy i rzecznikiem jedności Kościoła. Wśród jego listów 63. stanowi pierwszy traktat o Eucharystii. W liście tym Cyprian pisze m.in.: „Kto zaś jest bardziej kapłanem najwyższego

²³ J.F. BALDOVIN, *Hippolytus and the Apostolic Tradition: recent research and commentary*, ThS (2003), nr 64, s. 520–542.

²⁴ *The Apostolic Tradition*, s. 26–27.

²⁵ *Tamże*, s. 60.

²⁶ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 233.

²⁷ *Tamże*, s. 150.

Boga, jeśli nie Pan nasz, Jezus Chrystus, który złożył ofiarę Bogu Ojcu, i to taką, jaką Melchizedek ofiarował, to jest chleb i wino, mianowicie swe Ciało i swoją Krew?”²⁸.

Dla niego Ciało i Krew Chrystusa są tożsame z chlebem i winem, i to jest ofiara złożona Bogu — nie symbolicznie, nie nawiązując do wydarzeń, tylko realnie i konkretnie. Cyprian pisze, że Eucharystię spożywa się codziennie, a grzech ciężki może uniemożliwić spożywanie i nastąpi oddzielenie od Ciała Chrystusa²⁹. Pisze też: „Dlatego codziennie piją kielich Krwi Chrystusa, aby mogli swoją krew przelać za Chrystusa”³⁰.

„Jedność chrześcijańską, złączoną mocną i nierozzerwalną miłością, wyrażają również ofiary Pańskie”³¹.

2.9. Euzebiusz z Cezarei

Biskup Cezarei Euzebiusz († 339 r.) jest najbardziej znany ze swojego dzieła *Historia kościelna*. Pisząc o Eucharystii, w ciekawy sposób nawiązuje do biblijnych pojęć: „pamiętka”, „wspomnienie”, omówionych wyżej: „Chrystus więc złożywszy Ojcu ofiarę przedziwną i wyborną zertwę, ofiarował ją za zbawienie nas wszystkich, przekazując ją także i nam jako wspomnienie, które możemy składać jako pamiętkę, abyśmy mogli ją składać Bogu nieustannie jako ofiarę za zbawienie wszystkich”³². Ofiara została złożona, ale jej „pamiętka” jest również składana jako ofiara za zbawienie wszystkich — jej cel i sens jest dokładnie taki sam, jak ofiara Jezusa na krzyżu. Nie jest to też „powtarzanie” ofiary, tylko jej nieustanne trwanie.

2.10. Afrahat

Afrahat († 346 r.), zwany też „perskim mędrcom”, był biskupem Nisibis i tworzył w języku syriackim, a niektóre jego wypowiedzi są dostępne w języku polskim³³. Nawiązując do wydarzeń Wyjścia z Egiptu oraz do obchodów Paschy (Ostatniej Wieczerzy) przez Chrystusa z Apostołami, Afrahat stwierdza, że Jezus „napełnił prawdą figurę paschalną”. Realne wydarzenia były figurą, więc tym bardziej realną jest prawda, która je napełniła.

Po przytoczeniu parafrazy słów Jezusa wypowiedzianych nad chlebem i winem (Mt 26,26-29), Afrahat pisze: „Gdy to powiedział, powstał z miejsca, gdzie spr-

²⁸ *Tamże*, s. 81–84.

²⁹ *Tamże*, s. 382.

³⁰ *Tamże*, s. 402.

³¹ *Tamże*, s. 362.

³² *Tamże*, s. 111.

³³ *Tamże*, s. 128–133; A. UCIECHA, *Sekrety duchowej walki w mowie „o wojnach” Afrahata, perskiego mędrca*, VoxP 35 (2015), t. XXXVI, s. 389–396; TENŻE, *Ascetyczna nauka w „Mowach” Afrahata*, Katowice 2002.

wował Paschę i gdzie Ciało swoje dał jako pokarm, a Krew jako napój”. Już od tego momentu Eucharystia przestała być chlebem i winem, a stała się Ciałem i Krwią Chrystusa złożonymi w ofierze. Afrahat podkreśla tę kolejność: „Pan zaś dał swoimi rękoma Ciało swoje do spożywania i nim Go ukrzyżowano dał Krew swoją do picia”.

Oprócz tego Afrahat dokonuje porównania: „Żydom dano mannę na pokarm, nam zaś dał Pan Ciało swoje, które spożywamy”.

2.11. Św. Efrem

Uchodzący za pierwszego poetę chrześcijańskiego św. Efrem, mnich z Edessy († 373 r.), doktor Kościoła powszechnego, w swoich licznych pracach często nawiązuje do Eucharystii. Jego niewątpliwie natchniona twórczość w tym temacie została przez późniejszych autorów nazywana polemiczną, podobnie jak w przypadku prac Afrahata. Godne odnotowania jest to, że św. Efrem stawia znak równości między niewidzialną mocą hostii a sakramentem chrztu. Pisze on także: „Manna ludu nie zbawiła, lecz dzięki chlebowi Eucharystii, w którym żyje ukryty duch i w którym mieszka ogień łaski, człowiek może wznosić się ku obliczu Stwórcy”, „Przaśniki symbolizują dawną paschę jednego ludu, zaś doskonale zakwaszona hostia jest nową paschą dla wszystkich ludów”. Widać, że św. Efrem zdecydowanie opowiada się — nawet w czasach, kiedy o tym nie dyskutowano — za sfermentowaną formą chleba eucharystycznego. Postrzega w nim uduchowioną materię, przełożenie zmysłowych odczuć na przeżycia duchowe³⁴.

2.12. Bazyli Wielki

Biskup Cezarei Kapadockiej Bazyli Wielki († 379 r.) był doktorem Kościoła i pisarzem greckim. Jego anafora jest uważana za jedną z najważniejszych modlitw eucharystycznych całego chrześcijaństwa³⁵. Eucharystia dla niego stanowi realną rzeczywistość, o której pisze: „Komunikować codziennie i uczestniczyć w świętym Ciele i Krwi Chrystusa jest rzeczą dobrą i nader pożyteczną”³⁶. Wymienia jednak dni, w których rozdzielana jest Komunia św.: niedziela, środa, piątek i sobota, a także w święta. Bazyli zezwala również na samodzielne przyjmowanie Komunii (bez ka-

³⁴ S. BROCK, *The Luminous Eye. The Spiritual World Vision of St. Efrem*, (wersja arabska, brak miejsca wydania) 1992, s. 76, 80, 88; M. ABDALLA, *Kultura żywienia dawnych i współczesnych Asyryjczyków. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, Warszawa 2001, s. 31–32. Dziesiątki tekstów z pierwszych wieków chrześcijaństwa dotyczących ofiary i Eucharystii w języku syriackim wraz z ich tłumaczeniem na niemiecki zawarł w swojej nietuzinkowej pracy sprzed ponad sto lat O. LICHTI, *Das Sendschreiben des Patriarchen Barschusch an den Catholicus der Armenier*, JAOS (1912), t. III, s. 268–342. Interesujące nas cytaty św. Efrema: s. 300 (syriacki), s. 337 (niemiecki).

³⁵ D.A. PITT, S. ALEXOPOULOS, CH. MCCONNELL (red.), *A Living Tradition: On the Intersection of Liturgical History and Pastoral Practice*, Collegeville 2012, s. 213.

³⁶ M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 404.

płana) w czasie prześladowań i zaznacza, że mnisi w pustelniach, gdzie nie ma kapłana, przechowują Komunię w domu i przyjmują ją „z własnych rąk”. Wspomina też o tym, że w Egipcie każdy, w tym świeccy, przechowują w domu Komunię, którą przyjmują „kiedy chcą”.

2.13. Cyryl Jerozolimski

Podobnie o Eucharystii jako o realnie przemienionym chlebie i winie w Ciało i Krew Chrystusa mówił św. Cyryl, biskup Jerozolimy († 386 r.). Jego świadectwo jest tym bardziej przekonujące, że głoszone było wśród prześladowań: Cyryl był trzy razy na wygnaniu, gdzie spędził w sumie ok. 15 lat³⁷.

O Eucharystii Cyryl mówił m.in. w katechezie do nowo ochrzczonych opartej na 1 Kor 11,23nn³⁸. Punktem wyjścia są słowa Jezusa: „to jest” Ciało i Krew: „Któż zwątpi i powie, że to nie jest Krew Jego?” — pyta retorycznie biskup. Następnie podaje przykład przemiany wody w wino (J 2,1-12), która była realną przemianą, stwierdzoną doświadczalnie. Jest to podstawa, by „z całym przekonaniem uważać” Eucharystię za Ciało i Krew Chrystusa. Po spożyciu Eucharystii „stajemy się nosicielami Chrystusa, gdyż Jego Ciało i Krew są dane naszym członkom”.

Cyryl zachęca swoich słuchaczy: „Nie patrz więc na chleb i kielich jak na czysto ziemskie rzeczy. Są one bowiem Ciałem i Krwią — jak Pan zapewnił”. Dalej, przytaczając przykład Dawida, biskup mówi o realnej mocy Eucharystii, która nie może wynikać z właściwości samego tylko chleba i wina. Podkreśla: „To, co wygląda na chleb, nie jest wcale chlebem, (...) lecz Ciałem Chrystusa, i to, co wygląda na wino, nie jest winem, chociaż ma smak wina, ale krwią Chrystusa”.

Zachował się też opis Mszy św., w którym Cyryl mówi o przyjmowaniu Komunii: „Podstaw lewą dłoń pod prawą niby tron, gdyż masz przyjąć króla. Do wklęsłej ręki przyjmij Ciało Chrystusa i powiedz «Amen». Uświęć też ostrożnie oczy swoje przez zetknięcie ich ze świętym Ciałem, bacząc, byś zeń nic nie uronił”³⁹.

2.14. Ambroży z Mediolanu

Św. Ambroży († 397 r.) od ok. 370 r. zarządzał rzymskimi prowincjami Ligurią i Emilią, a od 374 r. był arcybiskupem Mediolanu. Napisał wiele traktatów na tematy teologiczne i przyczynił się do reformy liturgicznej⁴⁰.

Ambroży stopniuje wydarzenia związane z objawieniem Boga jako „cienie”, „obrazy” i „prawdę”. Prawdą nazywa to, co zostanie poznane w pełni przez chrześcijan w czasie eschatologicznym, z kolei obrazem tej rzeczywistości są misteria

³⁷ E. YARNOLD, *Cyryl of Jerusalem*, London – New York 2000, s. 7.

³⁸ M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 81–84.

³⁹ *Tamże*, s. 265.

⁴⁰ Zob. np.: A. ŚWIDERKÓWNA (red.), *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 1990, s. 58.

i sakramenty sprawowane przez Kościół. Cieniem natomiast Ambroży nazywa wydarzenia, fakty i materialną rzeczywistość, która miała miejsce w historii narodu żydowskiego. Rozumując w ten sposób, św. Ambroży zadaje retoryczne pytanie: „Czy nie cieniem Krwi Chrystusowej była owa woda tryskająca ze skały?”⁴¹. Realne wydarzenie, materialna woda tryskająca z realnej skały, jest zatem mniej rzeczywiste niż Krew Chrystusa spożywana w czasie Eucharystii.

Mimo że nie wszystko jest widzialne, wszystko w Eucharystii jest dla Ambrożeo rzeczywiste: „Chociaż jednak nie widzimy, że składa Chrystus ofiarę, to jednak sam jest składany w ofierze na ziemi, bo ofiarowane jest Ciało Chrystusa. Co więcej, sam jawnie się za nas ofiaruje, bo Jego słowo uświęca składaną ofiarę”⁴². Przekonanie, że ofiara trwa realnie i rzeczywiście, i jest związana z uświęceniem (przemianieniem) składanego w ofierze chleba i wina, jest jednoznaczne. Ambroży wyraża tę myśl jeszcze dobitniej w innym miejscu: „Przed wypowiedzeniem słów Chrystusa stoi tu kielich wypełniony winem i wodą. Na skutek działania słów Chrystusa powstaje Krew, która odkupiła lud”⁴³. „Nie było Ciała Chrystusowego przed konsekracją, ale po niej — powtarzam — jest już ono obecne. Chrystus sam powiedział i stało się, On rozkazał i zostało stworzone”⁴⁴. „Przed wymówieniem słów Chrystusa chlebem nazywamy to, co składamy w ofierze, ale po tych słowach mówimy już o Ciele, a nie o chlebie”⁴⁵.

Co więcej, w innym miejscu św. Ambroży utożsamia spożywanie Ciała Pana z przyjmowaniem samego Pana: „Możemy przyjmować samego Pana, który dał nam swoje Ciało”⁴⁶.

2.15. Serapion z Thmuis

Św. Serapion był biskupem w Egipcie w IV w. i przyjacielem św. Atanazego⁴⁷. W swoim modlitewniku *Euchologion* odkrytym w jednym z klasztorów na górze Atos zawarł też modlitwy eucharystyczne poświadczające wiarę w to, że przyjście Ducha Świętego powoduje przemianę chleba i wina, a przemienione w Ciało i Krew Chrystusa te dary realnie zmieniają tych, którzy je przyjmują.

Są tam m.in. takie słowa: „Niech przyjdzie, Boże prawdy, święte Twoje Słowo na ten chleb, aby chleb stał się Ciałem Słowa, i na ten kielich, aby ten kielich stał się Krwią Prawdy, i spraw, aby wszyscy mający w nim udział przyjęli lekarstwo

⁴¹ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 111.

⁴² *Tamże*, s. 112.

⁴³ *Tamże*, s. 355.

⁴⁴ *Tamże*, s. 357.

⁴⁵ *Tamże*, s. 380.

⁴⁶ *Tamże*, s. 180.

⁴⁷ A. HAMMAN (wyd.), *Early Christian Prayers*, Chicago 1961, s. 117. W tej publikacji zawarto cały tekst *Euchologionu* w tłumaczeniu angielskim.

życia dla uleczenia wszelkiej choroby”⁴⁸. Z kolei po przyjęciu Komunii wypowiedziane jest dziękczynienie, że wierni mogli „mieć udział w Twoim Ciele i Twojej Krwi”.

2.16. Cyryllonas

Twórczość Cyryllonasa, syriackiego mnicha z Edessy, przypada na koniec IV w. W jednym ze swoich dzieł opisuje on Ostatnią Wieczerzę⁴⁹, w czasie której Pan „złożył pełną ofiarę. (...) W swych dłoniach trzymał własne Ciało”. Chwila błogosławieństwa chleba i wina stała się chwilą przemienienia: „Chleb stał się Jego żywym Ciałem, a wino Jego świętą Krwią. (...) Święcił i błogosławił samego siebie, modlił się i czynił dziękczynienia nad swym Ciałem”.

I znowu, dla Cyryllonasa nie ma mowy o jakichś symbolach czy przypomnieniu sobie dawnych wydarzeń. Wkłada on w usta Jezusa słowa: „Przystąpcie, uczniowie, i bierzcie Mnie! Pragnę spocząć na waszych rękach. Oto jestem tutaj, zupełnie prawdziwie, i wy Mnie spożywajcie zupełnie prawdziwie!”.

2.17. Jan Chryzostom

„Złotousty” święty († 407 r.) jest autorem jednej z dwóch anafor Kościoła bizantyjskiego, obok anafory Bazylego Wielkiego († 379 r.). Odprawiana codziennie w roku liturgicznym za wyjątkiem 10 dni, anafora Jana Chryzostoma jest najczęściej używaną wschodnią anaforą⁵⁰.

Dla Jana Chryzostoma spożywanie Ciała i Krwi Chrystusa to nie symbol, tylko fakt: „Jak bowiem ty pożywasz Ciało Pańskie, tak oni [Izraelici na pustyni — M. R.] mannę, i jak ty pijesz Krew Pańską, tak oni wodę ze skały. Choć bowiem to, co się tam działo, podpadało pod zmysły, to jednak było dawane duchowo”⁵¹. Duchowa rzeczywistość jest tak samo realna dla św. Jana, jak i materialna, której doświadczał naród żydowski na pustyni.

Jan Chryzostom uważał, że słowa Jezusa są ważniejsze niż nasze zmysły. Omalwając Ostatnią Wieczerzę, biskup zastanawia się, jak jest możliwe, by Chrystus pił własną krew — na tyle poważnie odbiera przemianę wina w Krew Chrystusa⁵². Według niego, obecność Chrystusa w Eucharystii jest pełniejsza niż była w Jego ludzkim ciele: „Iluż mówi: Chciałbym widzieć Jego postać, twarz, szaty, sandały! Właś-

⁴⁸ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 272.

⁴⁹ *Tamże*, s. 200–205.

⁵⁰ R.F. TAFT, *St. John Chrysostom and the Byzantine Anaphora that Bears His Name*, w: P.F. BRADSHAW (wyd.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, Collegeville 1997, s. 195–226.

⁵¹ Cyt. za: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, s. 112.

⁵² *Tamże*, s. 190.

nie Jego widzisz, Jego dotykasz, Jego pożywasz. Chcesz widzieć Jego szaty, a On daje ci się nie tylko widzieć, lecz także dotknąć, pożywać, do serca przyjmować!”⁵³.

Mimo że Jan Chryzostom pisał w języku greckim, odbierał „pamiętkę” na sposób żydowski — jako urzeczywistnienie. Dla niego jest to wciąż ta sama wieczerza, która trwa do końca świata⁵⁴.

2.18. *Constitutiones Apostolorum VIII*

Konstytucje apostołskie są uważane za dzieło Klemensa Rzymskiego, jednak pochodzą z lat 375–380. W księdze VIII jest opisane nabożeństwo eucharystyczne, szczególnie w rozdz. XII, przypisywanym Jakubowi, synowi Zebedeusza, bratu Jana. Już na samym początku jest wezwanie, by wierni nie chowali urazy⁵⁵: „Niech nikt nie ma nic przeciwko komukolwiek”. Po wstępnych modlitwach jest przytaczana biblijna relacja o ustanowieniu Eucharystii.

W dalszych modlitwach jest prośba o zesłanie Ducha Świętego, który jako świadek męki Chrystusa ma „okazać” chleb i wino Ciałem i Krwią Chrystusa. Dzięki temu nastąpi umocnienie wiary, przebaczenie grzechów, wyzwolenie od szatana i napełnienie Duchem Świętym wszystkich, którzy przyjmują te uświęcone dary. Podając Komunię wiernym, biskup mówi: „Ciało Chrystusa”, na co wierny odpowiada: „Amen”. Podobnie diakon podając Komunię pod drugą postacią, mówi: „Krew Chrystusa”, a przyjmujący odpowiada: „Amen”. Wypowiedziane słowa wyrażają wiarę w to, że przyjmowane jest nie chleb i wino, tylko prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa.

Po rozdzieleniu Komunii diakon wypowiada dziękczynienie za możliwość „udziału w Ciele i Krwi Chrystusa”. Pojawia się też prośba, by przyjęty sakrament nie przyczynił się do potępienia, tylko do zbawienia. Najwyraźniej chleb i wino nie stanowią symboli, tylko są traktowane jako prawdziwie przemienione w Ciało i Krew Chrystusa sakramenty.

Niezmiernie interesującym motywem jest postanowienie dotyczące udziału w świętach i nabożeństwach żydowskich (rozd. XLVII): „Jeśli biskup albo ktoś z duchownych pości razem z Żydami, albo obchodzi razem z nimi ich święta, albo przyjmuje od nich prezenty związane z ich świętami, np. chleb niekwaszony, powinien być odsunięty [z urzędu], a jeśli jest to osoba świecka, niech zostanie suspendowana”. Można z tego wnioskować, że pod koniec IV w. sporo osób w Kościele — w tym biskupi — miało bliski kontakt ze wspólnotą żydowską. Potwierdza to również św. Efreem w poemacie *O niekwaszonym chlebie*⁵⁶.

⁵³ *Tamże*, s. 191.

⁵⁴ *Tamże*, s. 225.

⁵⁵ Por.: Kpł 19,17.

⁵⁶ Dzieło to w wersji oryginalnej syriackiej z tłumaczeniem angielskim zostało niedawno wydane przez J.E. Waltersa: *Ephrem the Syrian's Hymns on the Unleavened Bread*, Piscataway 2012.

3. Anafory w języku syriackim

Anafory zachowane i wciąż sprawowane w języku syriackim zawierają wiele starożytnych elementów, które nieraz trudno jest wyodrębnić spośród późniejszych dodatków. Szczegółowa analiza porównawcza anafor mogłaby być osobnym projektem badawczym, tymczasem do wykazania starożytności rozumienia Eucharystii jako realnej obecności Chrystusa wystarczy porównanie fragmentów używanych obecnie tekstów. Analizy dokonano na podstawie przekładu Paprockiego⁵⁷.

3.1. Anafory Kościoła syro-antiocheńskiego

W syriackim Kościele zachodnim, nazywanym też Kościołem Syriacko-Ortodoksyjnym Patriarchatu Antiocheńskiego, wciąż używa się ponad 70 anafor, a co najmniej 5 utraconych anafor jest znanych z nazwy. 26 anafor pochodzi z pierwszych pięciu stuleci, a 10 z nich jest przypisywanych postaciom z I w.⁵⁸

Anafora *Testamentum Domini Nostri Iesu Christi* (IV–V w.)⁵⁹:

Bierzcie, jedzcie. To jest Ciało moje, które za was jest łamane na odpuszczenie grzechów. Każdy raz, kiedy to bę d z i e c z y n i ć, zmartwychwstanie moje czynić będziecie.

Anafora *Dwunastu Apostołów* (jedna z najstarszych anafor syryjskich)⁶⁰:

Okaż chleb ten najdroższym Ciałem Pana naszego Jezusa Chrystusa, a kielich ten Krwią Pana naszego Jezusa Chrystusa, aby s t a ł s i ę dla wszystkich przyjmujących je na życie i zmartwychwstanie.

Anafora *Jakuba Apostoła*⁶¹ (Anafora Jerozolimy) wywarła największy wpływ na całe chrześcijaństwo. Anafora św. Jakuba jest uważana za podstawę tworzenia wszystkich anafor późniejszych⁶². Bezspornie na początku V w. była główną liturgią Kościołów Jerozolimy i Antiochii⁶³. Przyjmuje się, że jest to anafora przetłumaczona z greckiego oryginału, a najstarszy z 57 posiadanych obecnie rękopisów syriackich to palimpsest datowany na VIII w.⁶⁴ O rzeczywistości przemiany i obecności mówią następujące fragmenty:

⁵⁷ *Wieczera Mistyczna*, H. PAPROCKI (wybór, wstęp, przekład i przypisy), Warszawa 1988.

⁵⁸ Na podstawie danych z książki: MOR IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Wiesbaden 2012, s. 45–47.

⁵⁹ *Wieczera Mistyczna*, s. 151–154.

⁶⁰ *Tamże*, s. 154–158.

⁶¹ *Tamże*, s. 158–167.

⁶² E. CARR, *Liturgical Families in the East*, w: A.J. CHUPUNGO (wyd.), *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the liturgy*, Collegeville 1997, s. 11–24.

⁶³ J.D. WITVLIET, *The Anaphora of St. James*, w: P.F. BRADSHAW (wyd.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, Collegeville 1997, s. 153–172.

⁶⁴ B. VARGHESE, *The Anaphora of Saint James and Jacob of Edessa*, w: R.B. HAAR ROMENY (wyd.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, Leiden – Boston 2008, s. 239–264.

To jest Ciało moje, które za was i za wielu jest łamane i wydawane na odpuszczenie grzechów.

Jak straszliwa jest ta godzina, jaki to moment pełen trwogi, moi najdrożsi, gdy Duch Święty przychodzi z wysokości niebieskich, zstępuje i wnika w tę złożoną tutaj Eucharystię i ją uświęca (czyli następuje realna przemiana tu i teraz).

Aby zstąpił i uczynił chleb Ciałem ożywiającym, Ciałem zbawczym, Ciałem niebieskim, Ciałem wyzwalającym nasze dusze i nasze ciała, ciałem Pana Boga i zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, na odpuszczenie grzechów i życie wieczne dla tych, którzy je przyjmują.

Aby były dla uświęcenia dusz i ciał tych wszystkich, którzy będą w nich uczestniczyli (realna przemiana wywołuje realne oddziaływanie).

Anafora Jana Chryzostoma Pierwsza (ułożona, kiedy Jan był kapłanem Kościoła Antiochii)⁶⁵:

Jak przez Twoją łaskę staliśmy się godni daru Ciąła i Krwi Twojej zbawczej, tak spraw, abyśmy byli z Tobą jedno, przez świętość, jak Ty Jeden jesteś przez istotę z Ojcem Twoim i Duchem Twoim.

To Ciało Chrystusa Boga naszego niech się stanie rękomią życia przyszłego (ta Eucharystia jest tożsama z ciałem wydanym na śmierć i potem zmartwychwstałym).

*Anafora Jana Chryzostoma Druga (Harran)*⁶⁶:

A przedtem przykazał im mówiąc: Kiedykolwiek to misterium radości będziecie dokonywać, czynić będziecie pamiątkę mojej śmierci i mojego zmartwychwstania, aż przyjdę (pamiątkę zmartwychwstania, które jeszcze nie nastąpiło — czyli urzeczywistnienie).

Chleb ten niech uczyni Ciałem Chrystusa naszego Boga (...), a zmieszanie, które jest w tym kielichu, niech uczyni Krwią tegoż Chrystusa naszego Boga.

Anafora Bazylego Wielkiego (dość dowolny przekład na syryjski)⁶⁷:

Bierzcie i jedzcie z niego, to jest Ciało moje, które za was i za wielu jest łamane i dzielone na darowanie win, odpuszczenie grzechów i na życie wieczne.

To jest Krew moja Nowego Przymierza, która za was i za wielu jest wylewana na darowanie win, odpuszczenie grzechów i na życie wieczne.

Wspomina my, Panie, Twoje przyjście w ciełe, śmierć Twoją, pogrzeb Twój, a także Twoje zmartwychwstanie po trzech dniach, wstąpienie na niebiosa i zasiadanie Twoje po prawicy Boga Ojca, a nadto powtórne Twoje przyjście, wspaniałe i pełne majestatu, w którym sądzić będziesz krąg ziemi w sprawiedliwości i lud ze sprawiedliwością (wspominamy fakty, które się wydarzyły, oraz fakty przeszłe, czyli urzeczywistniamy, a nie przypominamy sobie).

Niechaj [Duch Święty] uczyni chleb ten Ciałem czcigodnym Pana naszego Jezusa Chrystusa (...) a kielich ten Krwią najdroższą Pana Boga rządzącego wszystkimi, Jezusa Chrystusa, Krwią odkupienia, Krwią — sprawczynią życia, Krwią oczyszczenia, która została wylana na odkupienie i życie świata, na darowanie win, odpuszczenie grzechów i na życie wieczne dla tych, którzy ją przyjmują.

⁶⁵ *Wieczera Mistyczna*, s. 168–177.

⁶⁶ *Tamże*, s. 177–181.

⁶⁷ *Tamże*, s. 181–192.

Nas natomiast wszystkich, którzy przyjmujemy jeden chleb życia i kielich o d k u p i e n i a, które nas jednoczą, uczyni godnymi uczestnictwa Ducha Świętego.

*Anafora Ignacego Antiocheńskiego*⁶⁸:

Bierzcie, pijcie z tego wszyscy. To jest K r e w moja, którą Ja daję za życie świata, a która was i wielu przygotowuje na odpuszczenie grzechów i na życie wieczne.

Jakże czcigodna jest ta godzina (...), gdy Duch Święty z s t ą p i ł z najwyższych siedzib nieba i s p o c z y w a, i t r w a w tej złożonej Eucharystii, i u s w i ę c a ją (realne działania powodujące realną przemianę).

Niech sam z s t ą p i, u s w i ę c i i u c z y n i ten chleb Ciałem świętym i u s w i ę c a j ą c y m, Ciałem oczyszczającym i prześlągalnym, ciałem dającym niezniszczalność, Ciałem Pana i Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, na odpuszczenie grzechów i na życie wieczne dla tych, którzy je przyjmują (przemiana chleba powoduje przemianę tych, którzy go spożywają).

*Anafora Papieża Juliusza (337–352)*⁶⁹:

Bierzcie, jedzcie z tego. To jest C i a ł o moje, które za was i za wielu jest w y d a n e na darowanie win, na odpuszczenie grzechów i na życie wieczne.

Kiedykolwiek będziecie sprawować to misterium, będziecie c z y n i ć w s p o m n i e n i e mojej śmierci i mego zmartwychwstania aż przyjdę.

Aby [Duch] p r z y s z e d ł s z y u c z y n i ł ten chleb Ciałem Chrystusa Boga naszego (akt realnej przemiany — był chleb, stało się Ciałem).

*Anafora Eustacjusza z Antiochii (zm. ok. 337 r.)*⁷⁰:

Bierzcie, jedzcie z tego. To jest C i a ł o moje, które was i wszystkich przyjmujących je wiernych przygotowuje do życia wiecznego.

Ale kiedy będziecie sprawować to misterium, c z y n i e p a m i ę ć mojej śmierci, aż przyjdę.

W s p o m i n a j ą c przeto, Panie, zbawcze Twoje narodzenie i powtórne przyjście... (wspominamy fakty, które się wydarzyły, oraz fakty przyszłe, czyli urzeczywistniamy, a nie przypominamy sobie).

Aby przez swoje zstąpienie o k a z a ł ten Chleb świętym Ciałem Chrystusa Boga naszego (...) a zmieszane wino, które jest w tym kielichu, u c z y n i ł Krwią Chrystusa Boga naszego.

3.2. Anafory Kościoła maronickiego

Historia Kościoła maronickiego związana jest z klasztorem Marona koło Apamei w Syrii (IV w.), a liturgia pomimo latynizacji zachowała szereg starożytnych elementów antiocheńskich.

*Anafora Piotra Apostoła*⁷¹:

Bierzcie, pijcie z niego wszyscy, to jest k i e l i c h mojej K r w i, Nowe i Wieczne przymierze (...), która jest w y l e w a n a za was i za wielu na odpuszczenie grzechów.

⁶⁸ *Tamże*, s. 192–196.

⁶⁹ *Tamże*, s. 196–199. Eustacjusz z Antiochii był biskupem Berei Syryjskiej, a od 323 r. biskupem Antiochii.

⁷⁰ *Tamże*, s. 199–203.

⁷¹ Jest to najczęściej celebrowana anafora maronicka. *Wieczera Mistyczna*, s. 204–211.

Jakże straszliwa jest ta godzina, moi umiłowani, jakże straszliwy ten moment, gdy Duch święty porusza się i zstępuje z wysokości niebieskich, i otacza tę Eucharystię złożoną w sanktuarium, i uświęca Ją. (...) Aby te tajemnice o c z y ś - c i ł y wszelki brud dusz i ciał tych wszystkich, którzy je przyjmują (działanie następuje w tej chwili, i to jest działanie o określonym realnym skutku).

Anafora *Dwunastu Apostołów* (wersja maronicka)⁷²:

Bierzcie, jedzcie, to jest moje Ciało, które jest łamane i wydawane za was i za wielu na odpuszczenie grzechów (...), to jest Krew Nowego Przymierza, która jest wylewana i wydawana za was na odpuszczenie grzechów, na darowanie win, i na życie na wieki wieków.

Zmiłuj się nad nami i ześlij nam ze świętego Twego nieba Ducha Twego Ożywiającego, który spocznie na tej ofierze, a b y u c z y n i ć Ją Ciałem ożywiającym. (...) Niech te święte i ożywcze Tajemnice bę d ą na odpuszczenie naszych grzechów, na darowanie naszych win, na uzdrowienie duszy i ciała, na umocnienie umysłów w prawdzie (następuje działanie, po którym zmienia się materialna rzeczywistość).

Anafora zwana *Harar*⁷³:

Ten chleb jest moim Ciałem, które jest łamane i wydawane za życie świata.

3.3. Anafory Asyryjskiego Kościoła Wschodu

Reforma liturgiczna przeprowadzona przez Katolikosa Iszo-jaba III († 659 r.) ograniczyła użycie anafor do trzech⁷⁴:

- liturgia Nestoriusza, według której odprawiane są nabożeństwa 5 razy w roku (święto Ojców Greckich, ostatni dzień Postu Niniwy, na Jana Chrzciciela, w dniu Epifanii oraz w Wielki Czwartek);
- liturgia Teodora z Mopsuestii odprawiana w okresie od pierwszej niedzieli Adventu do Niedzieli Palmowej;
- liturgia Apostołów Addaja i Mariego sprawowana w pozostałe dni roku.

Prawdopodobnie anafora Addaja i Mariego została skrócona przez Iszo-jaba III; jej pierwotny kształt jest trudny do odtworzenia, ponieważ nie zachowały się rękopisy starsze niż z XIII w.⁷⁵ Dwie pozostałe zostały najprawdopodobniej przetłumaczone na syriacki z języka greckiego w VI w.

Anafora Nestoriusza (ok. 383–451)⁷⁶:

Gdyby nawet wszystkie stworzenia były j e d n y m i u s t a m i i j e d n y m j ę - z y k i e m, nie mogłyby opowiedzieć Twojej wielkości, Panie.

⁷² *Tamże*, s. 211–214.

⁷³ Nie jest pewne, czy chodzi o Jana Chryzostoma (Jan Harar), czy o bliżej nieznanego Jana z prowincji Nisibis. *Tamże*, s. 312–321.

⁷⁴ S.P. BROCK, *A Brief Outline of Syriac Literature*, Baker Heel 1997, s. 54.

⁷⁵ W.C. VAN UNNIK, *Nestorian Questions*, s. 56.

⁷⁶ *Wieczersza Mistyczna*, s. 291–305. Nestoriusz był patriarchą Konstantynopola potępionym i pozbawionym urzędu przez Sobór Efeski. Asyryjski Kościół Wschodu jednak uznał jego argumentację za słuszną i zgodną z nauką apostołską, co poskutkowało tym, że później powszechnie nazywano ten Kościół „nestoriańskim”.

Po spożyciu wieczorem Paschy, według prawa Mojżesza, wziął chleb w swoje święte ręce, bez skazy i bez zmazy, pobłogosławił, połamał, skosztował i dał swoim uczniom mówiąc: Bierzcie i jedzcie z tego wszyscy, to jest moje Ciało, które jest łamane za was na odpuszczenie grzechów.

Ofiarujemy Tobie tę ofiarę żywą, świętą, chwalebną, budzącą lęk, wspaniałą i bezkrwawą (Eucharystia nie jest dla niego symbolem, tylko realną ofiarą).

Zmiłuj się nad całym stworzeniem Twoim w obfitości Twojego miłosierdzia (...), pojednaj ze sobą błądzących (...) z grómadź rozproszonych do Twej wspólnoty.

Jakże czcigodna jest ta godzina i budząca trwogę, ten moment, gdy kapłan przywołuje Ducha i gdy Duch zstępuje z nieba, wypełniając wolę Ojca i uświęca tę niebieską Eucharystię, którą jest Ciało i Krew Chrystusa naszego Zbawiciela, na odpuszczenie win, na darowanie grzechów tym, którzy je przyjmują” (tu i teraz następuje konkretne wydarzenie, wpływające na uczestników).

Uczyni ten chleb i ten kielich Ciałem i Krwią Pana naszego Jezusa Chrystusa; skoro je przemieniasz i uświęcasz przez działanie Ducha Świętego (...), abyśmy wszyscy byli w jedności w związku miłości i pokoju, abyśmy byli jednym ciałem i jednym duchem, tak jak zostaliśmy powołani do jednej nadziei naszego wezwania.

Anafora Teodora z Mopsuestii (ok. 350–428)⁷⁷:

Łaska Pana naszego Jezusa Chrystusa, miłość Boga Ojca i jedność w Duchu Świętym, niech będą z wami wszystkimi, teraz i zawsze, i na wieki wieków.

Jak straszliwe jest dzisiaj to miejsce, bowiem oko w oko ujrzałem Pana, tutaj jest więc dom Boży i brama Niebios⁷⁸.

Biorąc chleb w swoje święte ręce, pobłogosławił, połamał i dał swoim uczniom mówiąc: To jest moje Ciało, które jest łamane za życie świata na odpuszczenie grzechów. (...) To jest Krew moja Nowego Przymierza, która jest wylewana za wielu na odpuszczenie grzechów.

Z sercem skruszonym i w duchu pokory ofiarujemy Twojej Trójcy chwalebnej tę ofiarę żywą, świętą i przyjemną, misterium Baranka Bożego, który znosi grzechy świata.

Anafora Apostołów Addaja i Mariego⁷⁹:

Niech przyjdzie, Panie, Twój Duch Święty, i spocznie na tej ofierze Twoich sług, i pobłogosławi ją, i uświęci, aby była dla nas na darowanie win, odpuszczenie grzechów i wielką nadzieję wskrzeszenia umarłych i nowego życia w Królestwie Niebios.

⁷⁷ *Wieczera Mistyczna*, s. 282–291. Teodor był biskupem Mopsuestii i przyjacielem Jana Chryzostoma. Ciekawostką jest nazwanie Boga Bogiem Abrahama, Izaaka i Izraela (s. 282), podobnie jak w anaforze Nestoriusza (s. 291) i w maronickiej anaforze Harar (s. 315).

⁷⁸ To zdanie nawiązuje do Rdz 28,17, nie jest jednak cytatem opowiadającym o dawnych wydarzeniach, tylko opisuje rzeczywistość, która właśnie ma miejsce na ołtarzu.

⁷⁹ *Wieczera Mistyczna*, s. 277–282. Do ciekawostek związanych z tą liturgią należą pojawiające się w niej słowa greckie (np. *qanona* — modlitwa śpiewana) i hebrajskie (np. *qaddiš* — termin zaczerpnięty z liturgii synagogi, oznacza śpiew *Sanctus*). Modlitwa uwielbienia „Godne chwaly wszystkich ust” (*tamże*, s. 278) jest ewidentnie powiązana z hebrajską modlitwą „Dech każdej istoty żyjącej” (zob. np. *Hagada*, s. 54–60).

4. Wnioski

Najstarsze dzieła pisarzy chrześcijańskich wskazują na realne rozumienie chleba eucharystycznego jako Ciała Pańskiego. Wszystkie anafory bez wyjątku stwierdzają w ten czy inny sposób rzeczywiste (nie symboliczne) wydarzenie przemiany chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa. Jest to wyrażane na różne sposoby, często odchodząc od brzmienia pierwotnego tekstu biblijnego. Pamiętać jednak należy, że tekst biblijny nie był traktowany przez Kościoły Wschodu jako jedyne źródło wiary, zaś anafory należały do tradycji apostołskiej przekazywanej wraz z wyświęcaniem kolejnych biskupów. Poza tym odejście od tekstu biblijnego było podyktowane tym, że z biegiem wieków rozumienie tych samych pojęć nieco się zmieniało, co prowadziło do sporów i nawet herezji. Zmodyfikowany tekst anafory zatem raczej miał na celu zachowanie pierwotnego znaczenia Eucharystii niż uzupełnienie go lub nadanie mu nowego sensu.

Teksty anafory wskazują na następujące rozumienie Eucharystii:

- chleb i wino spożyte w czasie Ostatniej Wieczerzy stanowiły realne Ciało i Krew Chrystusa (wręcz jest mowa o łamaniu przez Jezusa własnego ciała);
- chwila sprawowania Eucharystii jest urzeczywistnieniem Ostatniej Wieczerzy, a tym samym urzeczywistnieniem tu i teraz ofiary złożonej na krzyżu;
- dzięki Duchowi Świętemu następuje realna przemiana (Duch zstępuje, spoczywa, otacza chleb, uświęca i czyni go Ciałem Chrystusa);
- realna przemiana chleba w Ciało Chrystusa ma konkretne skutki dla osób spożywających ten chleb: odkupienie, oczyszczenie, uświęcenie, zjednoczenie z Bogiem, pojednanie, jedność, zgoda.

Wprawdzie chodzi o rzeczywistość duchową, w większości nienamacalną i niewidzialną, jednak wszystko wskazuje na to, że ta rzeczywistość była odbierana jako realnie zachodzące wydarzenia. Taki odbiór jest zgodny z pierwotnym pojmowaniem „pamiętki” (זיכרון) — jako urzeczywistnienia, zachowanym w żydowskiej liturgii szabasowej i paschalnej.

STRESZCZENIE

Wyrazy aramejskie używane w Kościołach asyryjskich zarówno wschodnim, jak i zachodnim wskazują na dosłowne rozumienie realnej obecności Chrystusa w eucharystycznym Ciele dziesięć wieków temu. Najbardziej starożytne znane teksty dotyczące Eucharystii potwierdzają, że takim było jej rozumienie od samego początku. W artykule zebrano i omówiono wypowiedzi pisarzy chrześcijańskich pierwszych wieków oraz fragmenty anafory przypisywanych autorom żyjącym od I do IV w. Wszystko wskazuje na to, że rzeczywistość duchowa, w większości nienamacalna i niewidzialna, była odbierana jako realnie zachodzące wydarzenia.

Słowa kluczowe: Eucharystia, język syriacki, judaizm, anafora

Eucharistic Presence of Christ: early evidence

Summary

The Aramaic terminology used in the Syriac Churches both of the East and of the West, point out the literal understanding in 10th century of the real presence of Christ in His Eucharistic Body. The most ancient texts on Eucharist confirm such an understanding present in the Church from the very beginning. In the paper, the opinions of the early Christian authors are collected and compared to the fragments of anaphoras ascribed to the authors who had lived in the first 4 centuries of Christianity. All the evidence confirms that the spiritual reality, though untouchable and invisible, was treated as the events that really take place.

Keywords: Eucharist, Syriac language, Judaism, Anaphora

Bibliografia

- ABDALLA M., *Kultura żywienia dawnych i współczesnych Asyryjczyków. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, Warszawa 2001.
- BALDOVIN J.F., *Hippolytus and the Apostolic Tradition: recent research and commentary*, ThS (2003), nr 64, s. 520–542.
- BAR BAHLUL H., *Lexicon Syriacum*, R. Duval (wyd.), Parisiis 1901.
- BROCK S., *The Luminous Eye. The Spiritual World Vision of St. Efreem*, (wersja arabska) b.m.w. 1992.
- BROCK S.P., *A Brief Outline of Syriac Literature*, Baker Heel 1997.
- BROCKELMANN C., *Lexicon Syriacum*, Halis Saxonum 1928.
- CARR E., *Liturgical Families in the East*, w: A.J. CHUPUNGO (red.), *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the liturgy*, Collegeville 1997, s. 11–24.
- CONNOLLY R.H., CODRINGTON H.W., *Two Commentaries on the Jacobite Liturgy*, London 1913.
- Didache, czyli Nauka Dwunastu Apostołów*, tłum. J. Jankowski, Warszawa 1923.
- ELLIOT J.K., *Extra-canonical early Christian literature*, w: J. BARTON, J. MUDDIMAN (wyd.), *The Oxford Bible Commentary*, New York 2001.
- Ephrem the Syrian's Hymns on the Unleavened Bread*, Piscataway 2012.
- Eucharystia pierwszych chrześcijan*, M. STAROWIEYSKI (oprac.), Kraków 1987.
- GAŚIOROWSKI H., ABDALLA M., *Chleb w Palestynie w czasach Chrystusa*, „Przegląd Piekarski i Cukierniczy” (1994), cz. I, nr 1, s. 15–16; cz. II, nr 2, s. 10–11.
- Hagada*, Wiedeń 1927.
- HAMMAN A. (red.), *Early Christian Prayers*, Chicago 1961.
- HIRSCHBERG P., *Fragments of Jewish Christian Literature Quoted in Some Greek and Latin Fathers*, w: O. SKARSAUNE, R. HVALVIK (wyd.), *Jewish Believers in Jesus*, Peabody 2007, s. 325–378.
- JENNINGS W., *Lexicon to the Syriac New Testament (Peshitta)*, Oxford 1926.
- KWIATKOWSKI D., *Paschalny wymiar obrzędu Mandatum podczas Mszy Wieczery Pańskiej Wielkiego Czwartku*, LitS 18 (2012), nr 2, s. 343–355.

- LICHTIO., *Das Sendschreiben des Patriarchen Barschusch an den Catholicus der Armenier*, JAOS (1912), t. III, s. 268–342.
- MOR IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Wiesbaden 2012.
- MOR SEVERIUS MOSES, RUCKI M., ABDALLA M., *Eucharystyczna obecność Chrystusa w rozumieniu liturgicznym Kościoła Antiocheńskiego*, LitS 25 (2016), nr 1, s. 43–67.
- PAWLAK I., *Wiara w Eucharystię i przez Eucharystię*, LitS 18 (2012), nr 2, s. 331–341.
- PAYNE-SMITH J., *A Compendious Syriac Dictionary*, Winona Lake 1998.
- PITT D.A., ALEXOPOULOS S., MCCONNELL CH. (red.), *A Living Tradition: On the Intersection of Liturgical History and Pastoral Practice*, Collegeville 2012.
- RUCKI M., *O jakich psach mówi Jezus w Mt 7,6?*, „Perspectiva” (2016), nr 1 (28) s. 210–224.
- SOKOLOFF M., *A Syriac Lexicon*, Piscataway 2009.
- ŚWIDERKÓWNA A. (red.), *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 1990.
- TAFT R.F., *St. John Chrysostom and the Byzantine Anaphora that Bears His Name*, w: P.F. BRADSHAW (wyd.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, Collegeville 1997, s. 195–226.
- The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Cambridge 1934.
- UCIECHA A., *Ascetyczna nauka w „Mowach” Afrahata*, Katowice 2002.
- UCIECHA A., *Sekrety duchowej walki w mowie „o wojnach” Afrahata, perskiego mędrca*, VoxP 35 (2015), t. XXXVI, s. 389–396.
- UNNIK W.C., *Nestorian Questions on the Administration of the Eucharist, by Isho'yabh IV*, Haarlem 1937.
- VARGHESE B., *The Anaphora of Saint James and Jacob of Edessa*, w: R.B. HAAR ROMENY (wyd.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, Leiden – Boston 2008, s. 239–264.
- Wieczera Mistyczna*, H. PAPROCKI (wybór, tłum.), Warszawa 1988.
- WITVLIET J.D., *The Anaphora of St. James*, w: P.F. BRADSHAW (ed.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, Collegeville 1997, s. 153–172.
- YARNOLD E., *Cyril of Jerusalem*, London – New York 2000.

Strony internetowe:

cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/.../resource_1042392814.doc (12.09.2016).

MIROSLAW RUCKI (dr hab. inż., prof. nadzw. UTH Radom), wykładowca WSD Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu, członek Stowarzyszenia Biblistów Polskich. Wcześniej z-ca redaktora naczelnego czasopisma „Miłujcie się!” oraz wieloletni pracownik Zakładu Metrologii i Systemów Pomiarowych w Instytucie Technologii Mechanicznej (Politechnika Poznańska). Autor lub współautor ok. 130 artykułów naukowych i referatów wygłoszonych na konferencjach z dziedziny budowy i eksploatacji maszyn. Po ukończeniu Podyplomowych Studiów Biblijnych (PWT Wrocław) opublikował dwie książki: *Uczeń Jezusa rozmawia z rabbinem* (2012) oraz *Modlitwa Pańska w kontekście mentalności żydowskich adresatów Ewangelii Mateusza* (2014), a także kilka artykułów we „Wrocławskim Przeglądzie Teologicznym”, czasopiśmie „Teologia i Człowiek” oraz w „Scriptura Sacra”.

MICHAEL ABDALLA (dr hab., prof. nadzw. UAM), ur. w 1952 r. w Syrii, jest natywnym użytkownikiem języka aramejskiego (syriackiego). Studia z dziedziny technologii żywności ukończył w obecnym Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu. Pracując w tejże uczelni od 1980 r., opublikował dwie książki i ponad sto artykułów i referatów naukowych z zakresu wiedzy o żywności i kulturze żywienia ludów Bliskiego Wschodu, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności asyryjskiej. Jego podstawowym miejscem pracy jest obecnie Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (Zakład Badań Porównawczych nad Kulturą), zatrudniony od 1993 r., gdzie zajmuje się zagadnieniami z pogranicza historii, literatury, kultury i etnografii społeczności asyryjskiej. Plonem tych zainteresowań są dwie książki i kilkadziesiąt prac naukowych i popularnonaukowych.